

دو فصلنامه علمی تاریخ نگری و تاریخ نگاری دانشگاه الزهراء (س)
سال سی و دوم، دوره جدید، شماره ۳۰، پیاپی ۱۱۵، پاییز و زمستان ۱۴۰۱
مقاله علمی - پژوهشی
صفحات ۱۹۶-۱۶۳

تاریخ آموزش رسمی محیط زیست در ایران: محیط زیست در کتاب های درسی دهه های ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰^۱

مهدی رفعتی پناه مهرآبادی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۳

چکیده

این مقاله از طریق تحلیل محتوای کمی کتاب های درسی پایه پنجم ابتدایی و سوم راهنمایی دهه های ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰ و نیز بررسی میزان توجه به آموزش محیط زیست در نظام برنامه ریزی توسعه ای در تلاش است تا نشان دهد که سهم محیط زیست و حفاظت از آن در کتاب های درسی و متعاقباً در آموزش رسمی به چه میزان بوده است و اصولاً نگاه به محیط زیست در اندیشه برنامه ریزان درسی تحت تأثیر چه عواملی قرار داشته است. یافته های مقاله نشان می دهد که از مجموع محتوای متنی کتاب های بررسی شده تنها حدود ۲ درصد به حفاظت محیط زیست پرداخته و در سطوح سه گانه دانش، نگرش و مهارت، از مجموع محتوای متنی محیط زیستی کتاب های بررسی شده، بیش از ۷۰ درصد به سطح دانش اختصاص یافته است و افزون بر این بیشترین میزان داده های محیط زیستی را می توان در کتاب هایی چون جغرافیا، علوم تجربی و حرفه و فن یافت. این امر می تواند نشانگر غلبه تفکر تجربی بر نگاه برنامه ریزان درسی در زمینه آموزش محیط زیست باشد؛ با این حال به نظر می رسد در دهه ۱۳۸۰ توجه کتاب های درسی به سطح نگرش بیشتر شده به طوری که از ۲ درصد، در دهه ۱۳۷۰ به ۴ درصد، در دهه ۱۳۸۰ افزایش یافته است. همچنین داده های موجود نشان می دهند که در دهه ۱۳۸۰ از غلبه تفکر تجربی کاسته شده و حفاظت محیط زیست به کتاب های غیر تجربی چون فارسی و تعلیمات دینی وارد شده است. به علاوه در دهه ۱۳۸۰ کتاب های درسی، توجه بیشتری به آلودگی های محیطی و تأثیر فعالیت های آلاینده انسان بر محیط زیست نسبت به دو دهه قبلی داشته اند.

کلیدواژه ها: آموزش محیط زیست، آموزش رسمی، دانش، نگرش، مهارت، دهه های ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰.

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hph.2023.44878.1680

۲. استادیار گروه مطالعات تاریخی و محیطی، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی (سمت)، تهران، ایران:
rafatipناه@samt.ac.ir

مقدمه

در آموزش محیط‌زیست سه سطح دانش، نگرش و مهارت همواره مدنظر است. در سطح دانش تلاش می‌شود تا آگاهی لازم نسبت به محیط‌زیست در افراد ایجاد شود. این سطح متعلق به حیطه شناختی است و شامل مواردی چون دادن اطلاعات محیط‌زیستی، کسب دانش درباره مقولات محیط‌زیستی و همچنین دادن آگاهی درباره عواقب عدم حفاظت از محیط‌زیست است. سطح نگرش با ارزش‌ها و احساسات مربوط به محیط‌زیست و نیز انگیزه برای مشارکت در حفظ و بهبود محیط‌زیست سروکار دارد و شامل ارزش‌هایی چون احترام به محیط‌زیست، احترام به حقوق مردم و ارزش گذاشتن به رفتارهای محیط‌زیستی و درونی‌شدن ارزش‌های محیط‌زیستی می‌شود. در نهایت سطح مهارت شامل مهارت‌های ارتباطی، حل مسئله و کنشگری در محیط‌زیست می‌شود و با حیطه روانی - حرکتی در پیوند قرار می‌گیرد.

بدون توجه به این سه سطح در آموزش نمی‌توان انتظار تربیت شهروندان محیط‌زیستی یا نسل‌هایی را داشت که حفاظت محیط‌زیست در کنار سایر دغدغه‌های اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی‌شان قرار می‌گیرد و طبعاً برای پی‌بردن به میزان توجه نظام آموزشی به سه سطح مذکور، چاره‌ای جز مراجعه به کتاب‌های درسی نیست، به‌ویژه اینکه کتاب‌های درسی آینه تمام‌نما و تعیین اصلی سیاست‌گذاری دولتی در این حیطه به شمار می‌روند. محتوای کتاب درسی را می‌توان برون‌داد تفکر سیاست‌گذاران به حساب آورد، اندیشه سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان آموزشی در محتوای کتاب‌های درسی عینیت می‌یابد و نگاه دولت را به مقوله‌های مختلف آموزشی باز می‌نمایاند، لذا تحلیل محتوای کتاب‌های درسی به نوعی تحلیل سیاست‌های دولتی در سطحی بالاتر نیز به شمار می‌رود.

بر همین اساس در این پژوهش تلاش می‌شود تا به تحلیل محتوای کتاب‌های درسی و سهم محیط‌زیست و حفاظت از آن در محتوای این کتاب‌ها پرداخته شود. بررسی محتوای کتاب‌های درسی و تحلیل محتوای این کتاب‌ها می‌تواند نشان دهد که اولاً سهم محیط‌زیست و حفاظت از آن در دهه‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰ در آموزش رسمی به چه میزان بوده است و ثانیاً نگاه به محیط‌زیست در اندیشه برنامه‌ریزان و مؤلفان کتاب‌های درسی این دهه تحت‌تأثیر چه عواملی قرار داشته است؟

روش تحقیق

در تحلیل کتاب‌های درسی، اتکای بحث بر تمام کتاب‌های مقاطع پنجم دبستان و سوم راهنمایی (سال‌های ۱۳۷۱ و ۱۳۷۵ و ۱۳۷۹ و ۱۳۸۱ و ۱۳۸۵ و ۱۳۸۹) است. دلیل انتخاب

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۲، شماره ۳۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۱ / ۱۶۵

پایه‌های پنجم دبستان و سوم راهنمایی نیز این است که از یک سو دوره‌های دبستان و راهنمایی به‌عنوان عام‌ترین دوره‌های تحصیلی به‌شمار می‌روند و نقش پررنگی در اجتماع‌پذیری افراد جامعه بازی می‌کنند و از سوی دیگر سال‌های پنجم دبستان و سوم راهنمایی به‌عنوان آخرین سال‌های تحصیلی این دوره‌ها کامل‌ترین اطلاعات مرتبط با هریک از این دوره‌ها را در اختیار دانش‌آموزان قرار می‌دهند، لذا اتکا بر این دو مقطع تحصیلی بیش از هر مقطع یا دوره‌ای می‌تواند معنادار باشد، به‌ویژه اینکه برخی از پژوهش‌ها به اهمیت دوران کودکی و نوجوانی در شکل‌گیری شخصیت فرد اشاره داشته‌اند و نقش کتاب‌های درسی را در این زمینه بسیار پررنگ توصیف کرده‌اند (قضاوی و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۲۶).

به‌علاوه در تحلیل محتوای کتاب‌های درسی سه واحد شمارش - پاراگراف، تصویر و درس - مدنظر قرار گرفتند. در شمارش مؤلفه‌های متنی، پاراگراف‌ها شمارش شدند؛ چراکه امکان شمارش کلمات و حتی جملات به جهت جزئی بودن بیش از حد و شمارش صفحات به دلیل کلی بودن بیش از حد وجود نداشت. همچنین تعداد تصاویر کتاب‌های درسی و نیز تعداد درس‌های هر کتاب به‌عنوان واحدهایی که می‌توانند بازتابی از محتوا ارائه کنند، مدنظر قرار گرفتند و هر واحدی که به مقولاتی چون آب، هوا، خاک، درختان، گیاهان، حیات‌وحش و... مرتبط می‌شد، به‌عنوان واحد محیط‌زیستی به‌شمار آمد.

پیشینه تحقیق

در باره محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های درسی تاکنون مقالات مختلفی نگارش شده است که هم از حیث دوره تاریخی و هم به جهت گستره زمانی و تعداد کتاب‌های بررسی شده با مقاله حاضر کاملاً متفاوت هستند و البته هیچ‌کدام به‌لحاظ تعداد کتاب‌ها و مقاطع بررسی شده به جامعیت این پژوهش نیستند. مقالات و آثار منتشر شده عمدتاً یا فقط یک پایه تحصیلی یا صرفاً یک موضوع درسی را مدنظر قرار داده‌اند و از داشتن نگاهی جامع‌تر و کلان‌تر به مقوله آموزش محیط‌زیست بازمانده‌اند؛ مثلاً در سال ۱۳۸۲ تحقیقی درباره تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی از لحاظ توجه به محیط‌زیست انجام شد. (صالحی‌عمران و آقامحمدی، ۱۳۸۷).

به‌همین صورت مقاله‌ای در ارتباط با جایگاه اخلاق محیط‌زیستی در محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۱۳۹۱-۱۳۹۰ به نگارش در آمده است (بیات و دیگران، ۱۳۹۲). در سال ۱۳۸۳ نیز مقاله‌ای درباره انعکاس موضوعات مربوط به محیط‌زیست در کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی، راهنمایی و متوسطه انجام گرفت. این پژوهش نظام آموزشی را

در حیطه دانشی موفق ولی در ابعاد ادراکی و تفهیمی ناموفق ارزیابی کرد (عبداللهی و صادقی، ۱۳۹۱).

همچنین مقاله‌ای دیگر در سال ۱۳۸۸ به بررسی برنامه‌ریزی درسی مقطع راهنمایی با تأکید بر محورهای آموزش محیط‌زیست پرداخت (دیباپی و لاهیجانیان، ۱۳۸۸). سپس در سال ۱۳۹۲ پژوهشی در مورد جایگاه آموزش محیط‌زیستی در برنامه درسی دوره متوسطه نظام آموزشی کشور منتشر شد و نتیجه گرفت که «کتاب‌های درسی بیشتر به ارائه دانش محیط‌زیستی تأکید داشته و مسئولیت‌پذیری در مراقبت از محیط، مهارت‌های انتقادی، مشارکت فعال و کنشگری را کمتر مورد توجه قرار داده‌اند» (سلیمان‌پور و دیگران، ۱۳۹۲).

از همین دست پژوهش‌ها می‌توان به پژوهش دیگری اشاره کرد که به تحلیل محتوای کتاب‌های آموزشی دوره ابتدایی به لحاظ توجه به محیط‌زیست پرداخته است و نشان داده است که در این کتاب‌ها به محیط‌زیست توجه درخور نشده است (قضاوی و دیگران، ۱۳۸۹). به همین نحو پژوهشی که درباره بررسی میزان و نوع توجه به مؤلفه‌های محیط‌زیستی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی در سال ۱۳۹۸ انجام شده است، نشان می‌دهد که در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی نقشه محتوایی خاص و ازپیش‌تعیین‌شده‌ای برای مباحث محیط‌زیستی وجود ندارد (خموشی بیدگلی، ۱۳۹۸).

آموزش محیط‌زیست در اسناد برنامه‌ای

یافته‌های پژوهشی که درباره بازتاب محیط‌زیست و حفاظت از آن در کتاب‌های درسی دهه ۱۳۶۰ انجام شده است، نشان می‌دهد که تنها ۲ درصد از محتوای متنی کتاب‌های درسی این دهه به حفاظت محیط‌زیست پرداخته‌اند. این پژوهش همچنین نشان می‌دهد که ۷۸ درصد از محتوای متنی کتاب‌ها مزبور به سطح دانش، ۱ درصد به نگرش و ۹ درصد به مهارت محیط‌زیستی پرداخته‌اند. به همین جهت از یک‌سو محیط‌زیست در کتاب‌های درسی دهه ۱۳۶۰ به‌عنوان امری حاشیه‌ای در نظر گرفته شده است و از سوی دیگر در ارائه مطالب محیط‌زیستی صرفاً به ایجاد آگاهی و ارتقای دانش بسنده شده و هیچ توجه خاصی به دو سطح بینش و مهارت نشده است.

افزون بر این، پژوهش مذکور پس از بررسی محتوای کتاب‌های مختلف درسی پایه‌های پنجم ابتدایی و سوم راهنمایی متذکر می‌شود که بیشتر مطالب مربوط به محیط‌زیست و حفاظت از آن در کتاب‌هایی تجربی (علوم تجربی، جغرافیای طبیعی و حرفه‌وفن) آمده است و از گنجاندن مطالب محیط‌زیستی در کتاب‌های انسانی غفلت شده است و نتیجه می‌گیرد که این

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۲، شماره ۳۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۱ / ۱۶۷

امر نشان از سیطره نگاه‌های سنتی (پوزیتیو) به آموزش بر برنامه‌ریزان درسی دارد (رفعتی‌پناه، ۱۴۰۰).

با این حال باید توجه داشت که در دهه ۱۳۶۰ از یک‌سو، کشور درگیر جنگ تحمیلی ۸ ساله بود و از سوی دیگر مشکلات داخلی و درگیری با برخی از گروه‌های معارض سبب شده بود تا امکان برنامه‌ریزی برای امور مختلف و از جمله حفاظت محیط‌زیست به نحو مقتضی فراهم نگردد، اما با پایان جنگ تحمیلی (۱۳۶۷) و تثبیت نظام سیاسی، فرصت لازم برای تدوین برنامه‌های توسعه‌ای فراهم آمد و برنامه اول توسعه (۱۳۷۲-۱۳۶۸) پس از تصویب به اجرا گذاشته شد.

به همین دلیل می‌توان انتظار داشت که از اواخر دهه ۱۳۶۰ و دهه‌های بعدی مدنظر این پژوهش (۱۳۸۰ و ۱۳۷۰) که مصادف با تدوین و اجرای برنامه‌های توسعه دوم (۱۳۷۸-۱۳۷۴)، سوم (۱۳۸۳-۱۳۷۹) و چهارم (۱۳۸۸-۱۳۸۴) می‌شد، محیط‌زیست به‌عنوان فصلی از برنامه‌های توسعه مدنظر قرار گیرد و به همین صورت، آموزش محیط‌زیست به‌عنوان جزئی از آموزش رسمی و دولتی بیش از دهه ۱۳۶۰ مدنظر واقع شود.

طبعاً پیش از بررسی محتوای کتاب‌های درسی، پرداختن به اسناد بالادستی به‌ویژه برنامه‌های توسعه و قوانین آن‌ها می‌تواند بر میزان توجه برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران به آموزش محیط‌زیست پرتو افکند، به‌ویژه اینکه نحوه و میزان توجه سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان به حفاظت محیط‌زیست و آموزش آن در نظام رسمی و دولتی آموزش، بر محتوای کتاب‌های درسی نیز تأثیر می‌گذارد و آن‌ها را براساس اسناد مزبور تدوین می‌کند. به همین دلیل ضروری است تا محتوای برنامه‌های توسعه و اسناد بالادستی به‌لحاظ توجهشان به آموزش محیط‌زیست بررسی گردد.

بررسی اسناد برنامه‌ای نشان می‌دهد که با توجه به تصریح اصل پنجاهم قانون اساسی به «عمومی» بودن وظیفه حفاظت محیط‌زیست، تلاش شد تا در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی آموزشی در مدارس، توجه به محیط‌زیست گنجانده شود. در لایحه برنامه اول (۱۳۶۵-۱۳۶۲) و پیوست آن (۱۳۶۲) به «آموزش و جلب مشارکت عامه در زمینه محیط‌زیست» اشاره شد (لایحه برنامه اول توسعه، ۱۳۶۲: ۱۸-۱؛ سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۶۱: ۲۱) و سپس در اصلاحیه‌های این برنامه (۱۳۶۶ و ۱۳۶۴)، در بخش سیاست‌های اجرایی آموزش و پرورش، یکی از تغییرات محتوایی کتاب‌های درسی تغییر در مباحث مربوط به «سالم‌سازی محیط‌زیست» به حساب آمد (وزارت برنامه و بودجه، ۱۳۶۴: ۱۳۸؛ وزارت برنامه و بودجه، ۱۳۶۶: ۱۳۶). همچنین یکی از برنامه‌های فصل حفاظت محیط‌زیست (در هر دو اصلاحیه)،

برنامه ارشاد و آموزش در نظر گرفته شد.

هدف این برنامه عبارت بود از ارشاد و آموزش همگانی؛ افزایش انگیزه و حس مسئولیت و ارتقای سطح دانش و بینش محیط‌زیستی مردم و مدیران کشور به منظور کمک به حفظ و تداوم محیط‌زیست سالم (وزارت برنامه و بودجه، ۱۳۶۴: ۱۸۱؛ وزارت برنامه و بودجه، ۱۳۶۶: ۱۸۵).

در دهه ۱۳۷۰ و اجرایی شدن برنامه توسعه اول و دوم به‌رغم اینکه در تبصره ۱۳ قانون برنامه اول توسعه (۱۳۷۲-۱۳۶۸) که در ارتباط با حفاظت محیط‌زیست بود، هیچ اشاره‌ای به آموزش محیط‌زیست نشد (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۶۸ (الف): ۱۲)؛ ولی «پرورش روحیه احترام به... حفظ محیط‌زیست و منابع طبیعی» یکی از راه‌های «گسترش کمی و ارتقا کیفی فرهنگ عمومی، تعلیم و تربیت و علوم و فنون در جامعه با توجه خاص نسبت به نسل جوان»، هم در قانون این برنامه و هم در برنامه کلان توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۳۷۲-۱۳۶۸) به حساب آمد (همان: ۳۳؛ وزارت برنامه و بودجه، ۱۳۶۶: ۲۴).

همچنین در پیوست این برنامه، یکی از راه‌های نیل به اهداف حفاظتی، «آموزش عمومی» در نظر گرفته شد (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۶۸ (ب): ۵-۵). ضمن اینکه ایجاد شورایی با عنوان «شورای آموزش زیست‌محیطی» به‌عنوان یکی از سیاست‌های کلی فصل حفاظت محیط‌زیست این برنامه در دستور کار قرار گرفت (همان: ۷-۵).

در قانون برنامه دوم نیز نیم‌نگاهی به آموزش عمومی محیط‌زیست شد. براساس بند «و» از بخش هشت تبصره ۱۹ قانون برنامه دوم، یکی از اقدامات دولت برای صرفه‌جویی در مصرف انرژی و حفاظت از محیط‌زیست، عبارت شد از اختصاص بخشی از مطالب کتاب‌های درسی مدارس و دانشگاه‌ها به موضوع اهمیت آب و انواع انرژی و ضرورت مدیریت مصرف آن (اداره کل قوانین و مقررات، ۱۳۷۴: ۱۷). همچنین در پیوست لایحه این برنامه، ترویج دانش، بینش و آموزش محیط‌زیستی به‌عنوان یکی از خط‌مشی‌ها و سیاست‌های کلی محیط‌زیست در نظر گرفته شد (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۲: ۱۲-۲)؛ هرچند که در قانون برنامه، این خط‌مشی حذف شد (اداره کل قوانین و مقررات: ۹۴).

در حالی که بند «و» از بخش هشت تبصره ۱۹ قانون برنامه دوم توسعه به آموزش محیط‌زیست و محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های درسی اختصاص یافته بود، در قانون برنامه سوم (۱۳۸۳-۱۳۷۹) به‌رغم وجود دو ماده در ارتباط با سیاست‌های محیط‌زیستی (مواد ۱۰۴ و ۱۰۵)، هیچ اشاره‌ای به آموزش محیط‌زیست نشد (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۲: ۱۲۵-۱۳۰).

همچنین در بخش سیاست‌های آموزشی با وجود اختصاص ۹ ماده از این قانون به موضوعات آموزشی (مواد ۱۵۴-۱۴۶)، آموزش محیط‌زیست مورد غفلت واقع شد (همان: ۲۰۸-۱۹۴). به همین نحو در سیاست‌ها و رهنمودهای کلی محیط‌زیستی این برنامه با وجود توجه به امور مختلفی چون حفاظت و بهره‌برداری از زیست‌بوم‌ها، کاهش آلودگی در فعالیت‌های تولیدی، بهره‌برداری از منابع تجدیدشونده و مواردی از این دست، هیچ‌ذکری از آموزش محیط‌زیست به میان نیامد (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۸ (الف): ۲۴-۲۱). حتی در فصل آموزش و پرورش عمومی «سند برنامه» به‌رغم تشریح سیاست‌های استراتژیک و سیاست‌های اجرایی آموزش عمومی، باز هم سخنی از آموزش محیط‌زیست و لزوم تحول در محتوای آموزش عمومی به میان نیامد (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۸ (ب): ۳۴۳-۳۳۳).

شاید بتوان گفت که در تمامی مستندات برنامه سوم، «سند برنامه»، تنها جایی بود که در آن به آموزش محیط‌زیست اشاره‌ای غیرمستقیم و گذرا شد. «ارتقای آگاهی و دانش محیط‌زیستی» یکی از خطوط اصلی ساختاری، نهادی و سیاستی بخش «سیاست‌های زیست‌محیطی» سند برنامه به حساب آمد (همان: ۳۲۱/۱)؛ بنابراین هرچند برنامه سوم نسبت به برنامه‌های قبل توجه بیشتری به محیط‌زیست مبذول داشت؛ از پرداختن به آموزش محیط‌زیست غافل ماند و این امر در تضاد با سیاست‌های محیط‌زیستی این برنامه و قانون آن قرار داشت.

به نظر می‌رسد در قانون برنامه چهارم (۱۳۸۸-۱۳۸۴)، با توجه به افزایش حساسیت‌ها نسبت به محیط‌زیست و نیز امعان‌نظر دولت اصلاحات به مسائل محیط‌زیستی، نسبت به قانون برنامه سوم توجه بیشتری به آموزش محیط‌زیست صورت گرفت. در دو ماده از مواد ۱۳ گانه‌ای که به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافت، اشاراتی به آموزش محیط‌زیست شد. براساس ماده ۶۰، دولت مکلف شد برای تقویت و توانمندسازی ساختارهای مرتبط با محیط‌زیست و منابع طبیعی، سازوکارهای لازم را جهت گسترش آموزش‌های عمومی و تخصصی محیط‌زیست در کلیه واحدهای آموزشی و مراکز آموزش عالی برقرار کند (قانون برنامه چهارم، ۱۳۸۵: ۹۰).

همچنین براساس بند الف ماده ۶۴، سازمان حفاظت محیط‌زیست موظف شد در راستای ارتقای آگاهی‌های عمومی و دستیابی به توسعه پایدار آیین‌نامه‌ای را با پیشنهاد شورای عالی حفاظت محیط‌زیست به تصویب هیئت وزیران برساند و کلیه دستگاه‌ها و رسانه‌های دولتی و صداوسیما نیز ملزم به اجرای برنامه‌های آموزشی بدون دریافت وجه شدند (همان: ۹۲). ضمناً در مستندات برنامه چهارم، «ارتقای آموزش محیط‌زیستی دانشگاهی» به‌عنوان یکی از اهداف و راهبردهای برنامه چهارم برای توانمندسازی بخش محیط‌زیست کشور به حساب آمد (سازمان

مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۳: ۱ / ۸۳۷).

با توجه به محتوای بند الف ماده ۶۴، آیین‌نامه اجرایی مربوط به این بند توسط سازمان حفاظت محیط‌زیست تهیه و بنا به پیشنهاد شورای عالی حفاظت از محیط‌زیست و تصویب در هیئت وزیران در تاریخ اول مرداد ۱۳۸۵ به کلیه وزارتخانه‌ها و سازمان‌ها ابلاغ شد. بند الف ماده ۱ این آیین‌نامه، در تعریف آموزش رسمی محیط‌زیستی، آن را تلفیق هدفمند و نظام‌مند موضوعات محیط‌زیستی در دروس مقاطع و پایه‌های مختلف آموزش تحصیلی و همچنین در رشته‌های مختلف آموزش عالی دانست، به نحوی که آموزه‌های دانش‌آموزان و دانشجویان در بروز رفتار و تصمیم‌گیری سازگار با محیط‌زیست مؤثر واقع شوند. ماده ۳ این آیین‌نامه نیز شورای عالی آموزش و پرورش را موظف کرد که

الف. در بازنگری کتاب‌های درسی مقاطع مختلف تحصیلی، کمیّت و کیفیت مطالب آموزش محیط‌زیست را با هماهنگی سازمان حفاظت محیط‌زیست و با توجه به نیاز زمان ارتقا دهد؛

ب. برنامه‌های آموزشی محیط‌زیستی معلمان، برنامه‌ریزان آموزشی، برنامه‌های مراکز تربیت‌معلم و فوق‌برنامه دانش‌آموزان را متناسب با نیازهای آموزشی آن‌ها تنظیم و به مرحله اجرا درآورد (مرکز پژوهش‌های مجلس).

یکی از مهم‌ترین پیش‌بینی‌ها در این آیین‌نامه (ماده ۲)، تشکیل کارگروه فرابخشی با عضویت وزارتخانه‌ها و دستگاه‌های ذی‌ربط با مسئولیت سازمان حفاظت محیط‌زیست به‌عنوان دستگاه هماهنگ‌کننده بود تا از این راه اهداف فرهنگی در زمینه محیط‌زیست، از طریق برنامه‌ریزی در سطوح مختلف آموزش رسمی و غیررسمی کشور، محقق شود. کارگروه بند الف ماده ۶۴ قانون برنامه چهارم توسعه کشور پس از مدتی توانست «برنامه جامع آموزش همگانی محیط‌زیست کشور» را تدوین کند. این برنامه پس از تصویب هیئت وزیران در خردادماه ۱۳۸۸ جهت اجرا به همه وزارتخانه‌ها و سازمان‌های دولتی ابلاغ شد (سازمان حفاظت محیط‌زیست)؛ بدین ترتیب می‌توان اذعان کرد، برنامه چهارم توسعه به‌طور جدی به بحث آموزش محیط‌زیست پرداخت.

بنابراین با توجه به افزایش توجه به آموزش محیط‌زیست (به‌ویژه آموزش رسمی) در اسناد بالادستی خصوصاً برنامه چهارم، می‌توان انتظار داشت که میزان توجه به محیط‌زیست در کتاب‌های درسی نسبت به دهه ۱۳۶۰ افزایش یافته باشد، امری که با تحلیل محتوای کتاب‌های درسی می‌توان آن را بررسی کرد.

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دهه ۱۳۷۰

الف. تحلیل محتوای کتاب‌های درسی سال ۱۳۷۱

تحلیل محتوای کتاب‌های کلاس پنجم ابتدایی سال ۱۳۷۱ حاکی از آن است که از مجموع ۲۲۴۵ پاراگراف، ۳۴ پاراگراف (۱/۵ درصد)، از مجموع ۵۳۰ تصویر ۴ تصویر (۰/۷ درصد) و از مجموع ۱۷۳ درس ۴ درس (۲/۳ درصد) به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافته است. همچنین کتاب علوم تجربی محمل اصلی بحث‌های محیط‌زیستی به شمار آمده است. در این کتاب از مجموع ۴۲۹ پاراگراف ۱۸۹ مورد (برابر با ۴۴ درصد) به محیط‌زیست و ۳۱ پاراگراف (معادل ۷ درصد) به حفاظت پرداخته است. بخش جغرافی کتاب تعلیمات اجتماعی پس از کتاب علوم تجربی بیشترین موارد پرداختن به محیط‌زیست و نه حفاظت از آن را شامل می‌شود و این در حالی است که بخش‌های تاریخ و مدنی بهره‌چندانی از مطالب محیط‌زیستی نبرده‌اند. بر این اساس بخش جغرافی دارای ۱۷۱، تاریخ ۹ و مدنی ۲ پاراگراف محیط‌زیستی هستند. ضمن اینکه سهم حفاظت محیط‌زیست در این کتاب‌ها نادیده گرفته شده است. جغرافی و تاریخ هیچ پاراگراف، درس و تصویری را به حفاظت اختصاص نداده‌اند و فقط بخش مدنی یک پاراگراف را به حفاظت اختصاص داده است. به همین نحو کتاب تعلیمات دینی و فارسی نیز هیچ محتوای حفاظتی را در بر نمی‌گیرند.

نگاهی به ابعاد دانش، نگرش و مهارت در این کتاب‌ها نیز نشان از غلبه آموزش دانش بر نگرش و مهارت دارد. از مجموع ۴۵۸ پاراگرافی که با محیط‌زیست و مقولات محیط‌زیستی مرتبط هستند، ۳۷۹ پاراگراف (برابر با ۸۲ درصد) به دانش، ۸ پاراگراف (۱/۷ درصد) به نگرش و ۳۴ پاراگراف (۷/۴ درصد) به حفاظت مربوط می‌شوند.

بررسی کتاب‌های درسی سوم راهنمایی این سال نشان می‌دهد که از مجموع ۴۲۰۹ پاراگراف، ۱۴۲ پاراگراف (۳/۳ درصد)، از مجموع ۷۳۶ تصویر ۶ تصویر (۰/۸ درصد) و از مجموع ۱۵۷ درس ۷ درس (۴/۴ درصد) به حفاظت محیط‌زیست تخصیص داده شده است. همچنین بیشترین توجه به محیط‌زیست و حفاظت از آن در کتاب‌هایی است که با علوم تجربی و نگاه‌های تجربه‌گرایانه در پیوند قرار دارند. به‌عنوان نمونه از مجموع ۶۰۶ پاراگراف کتاب جغرافیا ۳۲۷ پاراگراف (معادل ۵۴/۹ درصد) به مقولات محیط‌زیستی، از مجموع ۴۳۶ پاراگراف کتاب شناخت حرفه‌وفن ۵۸ پاراگراف (۱۳/۳ درصد) به مقولات محیط‌زیستی و ۲۳ پاراگراف (۴/۹ درصد) به حفاظت، از مجموع ۷۱۲ پاراگراف کتاب علوم ۲۴۲ پاراگراف (۲۳ درصد) به مقولات محیط‌زیستی و ۵۸ پاراگراف (۸/۱ درصد) به حفاظت اختصاص یافته است و این در حالی است که بحث محیط‌زیست و حفاظت از آن حتی در حداقلی‌ترین معنایش در کتاب‌های

۱۷۲ / تاریخ آموزش رسمی محیط‌زیست در ایران: ... / رفعتی پناه مهرآبادی

علوم انسانی مانند تاریخ، تعلیمات اجتماعی، فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی بازتابی نداشته است.

جدول ۱. جدول تجمیعی نسبت محتوای محیط‌زیستی و حفاظتی به کل محتوای کتاب‌های درسی

سال^۱ ۱۳۷۱

عناوین	تعداد	درصد نسبت به کل
تعداد کل پاراگراف‌ها	۶۴۵۴	-----
تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی	۱۲۲۲	۱۸/۹
تعداد پاراگراف‌های مرتبط با حفاظت	۱۷۶	۲/۷
تعداد کل تصاویر	۱۲۶۶	-----
تعداد تصاویر محیط‌زیستی	۳۰۷	۲۴/۲
تعداد تصاویر مرتبط با حفاظت	۱۰	۰/۷۸
تعداد کل درس‌ها	۳۳۰	-----
تعداد درس‌های محیط‌زیستی	۷۵	۲۲/۷
تعداد درس‌های مرتبط با حفاظت	۱۳	۳/۹

جدول ۲. جدول تجمیعی نسبت ابعاد دانش، نگرش و مهارت در کتاب‌های درسی سال ۱۳۷۱ به

کل پاراگراف‌های محیط‌زیستی (تعداد و درصد)

مهارت		نگرش		دانش		تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۱/۵ درصد	۱۴۱	۱/۵ درصد	۱۹	۷۹/۳ درصد	۹۷۰	۱۲۲۲

۱. آموزش هنر پنجم دبستان، ۱۳۷۱؛ فارسی پنجم دبستان، ۱۳۷۱؛ تعلیمات دینی پنجم دبستان، ۱۳۷۱؛ علوم تجربی پنجم دبستان، ۱۳۷۱؛ تعلیمات اجتماعی پنجم دبستان، ۱۳۷۱؛ آموزش هنر سوم راهنمایی، ۱۳۷۱؛ تاریخ سوم راهنمایی، ۱۳۷۱؛ فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی، ۱۳۷۱؛ علوم تجربی سوم راهنمایی، ۱۳۷۱؛ جغرافی سوم راهنمایی، ۱۳۷۱؛ شناخت حرفه و فن سوم راهنمایی، ۱۳۷۱؛ فارسی و دستور سوم راهنمایی، ۱۳۷۱؛ تعلیمات اجتماعی سوم راهنمایی، ۱۳۷۱؛ آمادگی دفاعی سوم راهنمایی، ۱۳۷۱.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۲، شماره ۳۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۱ / ۱۷۳

تجمیع محتوای کتاب‌های سال ۱۳۷۱ بیانگر آن است که ۲/۷ درصد از محتوای متنی این کتاب‌ها به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافته است به نحوی که از ۶۴۵۴ پاراگراف موجود، ۱۷۶ پاراگراف به حفاظت محیط‌زیست مربوط می‌شود. به علاوه بررسی ابعاد دانش، نگرش و مهارت در این کتاب‌ها گویای غلبه دانش بر نگرش و مهارت است. همان‌طور که جدول بالا نشان می‌دهد بیش از ۷۹ درصد از پاراگراف‌های محیط‌زیستی به بعد دانش پرداخته‌اند، در حالی که سهم بُعد نگرش ۱/۵ درصد و سهم بُعد مهارت ۱/۵ درصد است.

ب. تحلیل محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های سال ۱۳۷۵

بررسی محتوای کتاب‌های پنجم ابتدایی سال ۱۳۷۵ نشان می‌دهد که از ۲۲۱۳ پاراگراف موجود فقط ۳۳ پاراگراف (۱/۴ درصد) به حفاظت محیط‌زیست اختصاص دارد. به همین صورت از ۴۸۶ تصویر ۴ تصویر (۰/۸ درصد) و از ۱۸۱ درس تنها ۳ درس (۱/۶ درصد) به حفاظت محیط‌زیست مربوط می‌شود.

افزون بر این بیشترین بازتاب مقولات محیط‌زیستی و حفاظتی را می‌توان در کتاب علوم تجربی و بخش جغرافی کتاب تعلیمات اجتماعی مشاهده کرد. بخش جغرافی کتاب تعلیمات اجتماعی دارای ۹۱، تاریخ، صفر و مدنی، صفر پاراگراف محیط‌زیستی هستند. جغرافی و تاریخ و مدنی هیچ پاراگراف، درس و تصویری را به حفاظت اختصاص نداده‌اند. همچنین کتاب علوم تجربی محمل اصلی مقولات محیط‌زیستی و نیز حفاظت محیط‌زیست است. بر این اساس از مجموع ۴۲۹ پاراگراف این کتاب، ۱۸۹ پاراگراف (۴۴ درصد) به مقولات محیط‌زیستی و ۳۱ پاراگراف (۷ درصد) به حفاظت محیط‌زیست پرداخته‌اند و این در حالی است که کتاب‌های تعلیمات دینی و فارسی از مباحث حفاظتی غفلت کرده‌اند. بررسی ابعاد دانش، نگرش و مهارت در این کتاب‌ها غلبه دانش (با ۷۴/۶ درصد از محتوای محیط‌زیستی) را بر نگرش (با ۱/۵ درصد) و مهارت (با ۹/۶ درصد) نشان می‌دهد.

توجه حداقلی به حفاظت محیط‌زیست در کتاب‌های سوم راهنمایی سال ۱۳۷۵ سبب شد تا تنها ۲ درصد از محتوای متنی این کتاب‌ها به حفاظت محیط‌زیست معطوف باشد. از مجموع ۳۷۱۴ پاراگراف کتاب‌های سوم راهنمایی، ۷۶ پاراگراف (۲ درصد) به حفاظت محیط‌زیست پرداخته است. به علاوه، کتاب علوم تجربی و شناخت حرفه‌وفن اصلی‌ترین محمل حفاظت محیط‌زیست به شمار آمده‌اند و در کنار کتاب جغرافیا مرکز ثقل بحث‌های مربوط به مقولات محیط‌زیستی هستند. بر این اساس ۵۳/۹ درصد از محتوای متنی کتاب جغرافیا، ۲۷/۴ درصد محتوای متنی کتاب علوم و ۱۳/۳ درصد محتوای متنی کتاب حرفه‌وفن به مقولات محیط‌زیستی

تخصیص داده شده‌اند. همچنین کتاب علوم با ۸/۹ درصد و کتاب حرفه‌وفن با ۴/۹ درصد بیشترین محتوای متنی مربوط به حفاظت محیط‌زیست را در بر گرفته‌اند. در وضعیتی کاملاً متناقض، عدم درک محیط‌زیست و حفاظت از آن به‌مثابه مسئله‌ای اجتماعی، سبب شده است تا کتاب‌های تعلیمات دینی، تاریخ، تعلیمات اجتماعی، فارسی و هنر فاقد محتوای محیط‌زیستی باشند، به‌نحوی که هیچ پاراگرافی در کتاب تاریخ و تعلیمات اجتماعی به محیط‌زیست اختصاص نیافته است و تنها ۵ پاراگراف در کتاب هنر، ۵ پاراگراف از کتاب تعلیمات دینی و ۲۶ پاراگراف از کتاب فارسی به مقولات محیط‌زیستی مربوط می‌شوند. همچنین تجمیع محتوای کتاب‌های سال ۱۳۷۵ بیانگر آن است که ۱/۸ درصد از محتوای متنی این کتاب‌ها به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافته. از ۵۹۲۷ پاراگراف موجود، ۱۰۹ پاراگراف به حفاظت محیط‌زیست مربوط می‌شود. به‌علاوه بررسی ابعاد دانش، نگرش و مهارت در این کتاب‌ها گویای غلبه دانش بر نگرش و مهارت است. بیش از ۸۱ درصد از پاراگراف‌های محیط‌زیستی به بعد دانش پرداخته‌اند، درحالی‌که سهم بُعد نگرش ۲ درصد و سهم بُعد مهارت ۶/۹ درصد است.

جدول ۳. جدول تجمیعی نسبت محتوای محیط‌زیستی و حفاظتی به کل محتوای کتاب‌های درسی

سال ۱۳۷۵^۱

عناوین	تعداد	درصد نسبت به کل
تعداد کل پاراگراف‌ها	۵۹۲۷	-----
تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی	۹۲۰	۱۵/۱
تعداد پاراگراف‌های مرتبط با حفاظت	۱۰۹	۱/۸
تعداد کل تصاویر	۱۲۷۷	-----
تعداد تصاویر محیط‌زیستی	۲۹۵	۲۳/۱
تعداد تصاویر مرتبط با حفاظت	۷	۰/۵
تعداد کل درس‌ها	۳۱۵	-----
تعداد درس‌های محیط‌زیستی	۵۵	۱۷/۴
تعداد درس‌های مرتبط با حفاظت	۷	۲/۲

۱. آموزش هنر پنجم دبستان، ۱۳۷۱؛ علوم تجربی پنجم دبستان، ۱۳۷۵؛ تعلیمات اجتماعی پنجم دبستان، ۱۳۷۵؛ فارسی پنجم دبستان، ۱۳۷۵؛ آموزش قرآن کریم و تعلیمات دینی، ۱۳۷۵؛ تعلیمات اجتماعی سوم راهنمایی، ۱۳۷۴؛ فارسی سوم راهنمایی، ۱۳۷۸؛ شناخت حرفه‌وفن سوم راهنمایی، ۱۳۷۵؛ علوم تجربی سوم راهنمایی، ۱۳۷۵؛ جغرافی سوم راهنمایی، ۱۳۷۱؛ فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی، ۱۳۷۴؛ تاریخ سوم راهنمایی، ۱۳۷۴؛ آموزش هنر سوم راهنمایی، ۱۳۷۴؛ آمادگی دفاعی سوم راهنمایی، ۱۳۷۴.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۲، شماره ۳۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۱ / ۱۷۵

جدول ۴. جدول تجمیعی نسبت ابعاد دانش، نگرش و مهارت در کتاب‌های درسی سال ۱۳۷۵ به

کل پاراگراف‌های محیط‌زیستی (تعداد و درصد)

مهارت		نگرش		دانش		تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۶/۹ درصد	۶۴	۲ درصد	۱۹	۱۱/۷ درصد	۷۵۲	۹۲۰

پ. تحلیل محتوای کتاب‌های درسی سال ۱۳۷۹

شمارش تعداد پاراگراف‌های کتاب‌های پنجم دبستان سال ۱۳۷۹ نشان می‌دهد که صرفاً ۲/۷ درصد از محتوای متنی این کتاب‌ها به حفاظت محیط‌زیست اختصاص دارد؛ بدین سان از مجموع ۲۰۰۶ پاراگراف، ۵۶ پاراگراف (۲/۷ درصد)، از ۴۶۹ تصویر ۸ تصویر (۱/۷ درصد) و از ۱۶۴ درس ۵ درس (۳ درصد) به حفاظت محیط‌زیست مربوط می‌شود. با این حال به نظر می‌رسد در سال ۱۳۷۹ محتوای حفاظتی در مجموع کمی بهبود یافته است، چنان‌که درصد پاراگراف‌های حفاظتی از ۱/۴ درصد در سال ۱۳۷۱ به ۲/۷ درصد در سال ۱۳۷۹، تصاویر حفاظتی از ۰/۸ درصد به ۱/۷ درصد و درس‌های حفاظتی از ۱/۶ درصد به ۳ درصد افزایش یافته است.

درست به‌مانند دوره‌های پیشین، محیط‌زیست و حفاظت از آن در کتاب‌هایی مانند علوم تجربی و بخش جغرافی کتاب تعلیمات اجتماعی جای گرفته است. در کتاب تعلیمات اجتماعی بیشترین موارد محیط‌زیستی در بخش جغرافی قرار دارد و بخش‌های تاریخ و مدنی بهره‌چندانی از مطالب محیط‌زیستی نبرده‌اند. بر این اساس بخش جغرافی دارای ۹۷، تاریخ صفر و مدنی ۲ پاراگراف محیط‌زیستی هستند. ضمن اینکه سهم حفاظت محیط‌زیست در این کتاب نادیده گرفته شده است.

کتاب علوم تجربی یکی از دلایل رشد محتوای حفاظتی کتاب‌های سال ۱۳۷۹ نسبت به دوره‌های قبل است. حدود ۱۳ درصد از محتوای متنی این کتاب (۵۳ پاراگراف) به حفاظت از محیط‌زیست اختصاص یافته است. همچنین از دروس یازده‌گانه این کتاب، درس یازدهم، «انسان و محیط‌زیست»، به صورت اختصاصی وارد بحث‌های محیط‌زیستی و حفاظتی شده است و این امر بیانگر توجه بیشتر برنامه‌ریزان آموزشی به مسئله شناخت و حفاظت از محیط‌زیست است.

همچنین دروس دیگری از این کتاب سویه‌های حفاظتی دارند؛ مانند درس ۶ با عنوان «زمین در خدمت انسان»، درس ۴ با نام «تاریخچه زمین» و درس پنجم با عنوان «خاک زندگی بخش». کتاب علوم تجربی در این سال برخلاف دوره‌های قبل دارای محتوای متنی مرتبط با آلودگی‌های محیطی نیز هست.

۶ پاراگراف به آلودگی و آلاینده‌های آب، ۴ پاراگراف به آلودگی و آلاینده‌های خاک، ۱۷ پاراگراف به بهره‌وری و مصرف بهینه از موارد و انرژی، ۶ پاراگراف به رعایت بهداشت فردی و جمعی، ۱۳ پاراگراف به تأثیر آلاینده‌ها بر زیست‌بوم‌ها و ۴ پاراگراف به سایر موارد آلودگی اختصاص یافته است.

نتیجه اینکه هرچند به محیط‌زیست و حفاظت از آن در کتاب‌های پنجم سال ۱۳۷۹ ارتقا یافته است، در نوع نگاه به این مسئله تغییر خاصی رخ نداده است؛ به عبارتی، توجه خاص به محیط‌زیست و حفاظت از آن در کتاب علوم تجربی نشانگر نگاه تجربی و پوزیتیو برنامه‌ریزان کتاب درسی نسبت به محیط‌زیست و بی‌توجهی به ادراک محیط‌زیست به عنوان مسئله‌ای اجتماعی است، به ویژه اینکه در بخش تاریخ کتاب تعلیمات اجتماعی، در کتاب فارسی و تعلیمات دینی هیچ پاراگرافی به حفاظت اختصاص نیافته است. سنجش دانش، نگرش و مهارت محیط‌زیستی در این کتاب‌ها نیز بر تمرکز محتوای آموزشی بر بُعد دانش (۶۹/۷ درصد) دلالت دارد، در حالی که بُعد نگرش ۱/۹ درصد و بُعد مهارت ۶/۱ درصد را شامل می‌شوند.

بررسی کتاب‌های مقطع سوم راهنمایی همین سال نشان می‌دهد که از مجموع ۳۴۵۳ پاراگراف تنها ۹۷ پاراگراف (برابر با ۲/۸ درصد)، از ۸۴۴ تصویر، ۱۰ تصویر (۱/۱ درصد) و از ۱۴۶ درس فقط ۷ درس (۴/۷ درصد) به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافته‌اند. در میان کتاب‌های بررسی شده، کتاب‌های جغرافیا، علوم و شناخت حرفه‌وفن بیشترین محتوای محیط‌زیستی و حفاظت را دارا هستند. بر این اساس از مجموع ۴۱۶ پاراگراف موجود در کتاب جغرافیا ۱۳۱ پاراگراف (۳۱/۵ درصد) به مقولات محیط‌زیستی و ۲۱ پاراگراف (۵ درصد) به حفاظت محیط‌زیست؛ از مجموع ۵۹۱ پاراگراف کتاب علوم، ۱۶۱ پاراگراف (۲۷/۴ درصد) به مقولات محیط‌زیستی و ۵۳ پاراگراف (۸/۹ درصد) به حفاظت محیط‌زیست و از مجموع ۳۹۲ پاراگراف کتاب شناخت حرفه‌وفن ۸۸ پاراگراف (۱۴/۷ درصد) به مقولات محیط‌زیستی و ۲۳ پاراگراف (۵/۸ درصد) به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافته‌اند و این در حالی است که کتاب‌های تاریخ، هنر، تعلیمات دینی، تعلیمات اجتماعی و فارسی دارای هیچ پاراگرافی در ارتباط با حفاظت محیط‌زیست نیستند.

نگاهی به ابعاد سه‌گانه دانش، نگرش و مهارت محیط‌زیستی در این کتاب‌ها نشان می‌دهد

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۲، شماره ۳۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۱ / ۱۷۷

که ۷۷/۷ درصد از مطالب مرتبط با محیط‌زیست به دانش محیط‌زیستی توجه داشته‌اند، درحالی‌که تنها ۴/۳ درصد به نگرش و ۸/۱ درصد به مهارت محیط‌زیستی پرداخته‌اند. افزون‌بر این تجمیع محتوای کتاب‌های سال ۱۳۷۹ بیانگر آن است که ۲/۸ درصد از محتوای متنی این کتاب‌ها به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافته است به‌نحوی که از ۵۴۵۹ پاراگراف موجود، ۱۵۳ پاراگراف به حفاظت محیط‌زیست مربوط می‌شود. ضمن اینکه بررسی ابعاد دانش، نگرش و مهارت در این کتاب‌ها گویای غلبه دانش بر نگرش و مهارت است. بیش از ۷۴ درصد از پاراگراف‌های محیط‌زیستی به بُعد دانش پرداخته‌اند، درحالی‌که سهم بُعد نگرش ۳/۲ درصد و سهم بُعد مهارت ۷/۲ درصد است.

جدول ۵. جدول تجمیعی نسبت محتوای محیط‌زیستی و حفاظتی به کل محتوای کتاب‌های درسی

سال ۱۳۷۹^۱

عناوین	تعداد	درصد نسبت به کل
تعداد کل پاراگراف‌ها	۵۴۵۹	-----
تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی	۷۰۲	۱۲/۸
تعداد پاراگراف‌های مرتبط با حفاظت	۱۵۳	۲/۸
تعداد کل تصاویر	۱۳۱۳	-----
تعداد تصاویر محیط‌زیستی	۲۷۰	۲۰/۵
تعداد تصاویر مرتبط با حفاظت	۱۸	۱/۳
تعداد کل درس‌ها	۳۱۰	-----
تعداد درس‌های محیط‌زیستی	۶۵	۲۰/۹
تعداد درس‌های مرتبط با حفاظت	۱۲	۳/۸

۱. فارسی پنجم ابتدایی، ۱۳۷۹؛ تعلیمات دینی پنجم ابتدایی، ۱۳۷۹؛ علوم تجربی پنجم ابتدایی، ۱۳۷۹؛ تعلیمات اجتماعی پنجم ابتدایی، ۱۳۷۹؛ آموزش هنر پنجم دبستان، ۱۳۷۱؛ جغرافیا سوم راهنمایی، ۱۳۷۹؛ آمادگی دفاعی سوم راهنمایی، ۱۳۷۹؛ آموزش هنر سوم راهنمایی، ۱۳۷۹؛ تاریخ سوم راهنمایی، ۱۳۷۹؛ فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی سوم راهنمایی، ۱۳۷۹؛ علوم تجربی سوم راهنمایی، ۱۳۷۹؛ شناخت حرفه‌وفن سوم راهنمایی، ۱۳۷۹؛ فارسی سوم راهنمایی، ۱۳۷۹؛ تعلیمات اجتماعی سوم راهنمایی، ۱۳۷۹.

جدول ۶. جدول تجمیعی نسبت ابعاد دانش، نگرش و مهارت در کتاب‌های درسی سال ۱۳۷۹ به

کل پاراگراف‌های محیط‌زیستی

مهارت		نگرش		دانش		تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۷/۲درصد	۵۱	۳/۲درصد	۲۳	۷۴/۲درصد	۵۲۱	۷۰۲

بررسی نتایج حاصل از تحلیل محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های درسی دهه ۱۳۷۰ نشان می‌دهد که در این دهه، محیط‌زیست با وجود برخی تغییرات در کتاب‌های درسی به‌ویژه علوم تجربی، باز هم نتوانست حضوری اصیل در کتاب‌های درسی این دهه داشته باشد. مجموع پاراگراف‌های کتاب‌های دو مقطع مدنظر در دهه ۱۳۷۰ برابر با ۱۷۸۴۰ پاراگراف است. از این میزان، تعداد ۴۳۸ پاراگراف به بحث‌های مرتبط با حفاظت محیط‌زیست اختصاص دارد و بنابراین صرفاً ۲/۴درصد درصد از محتوای متنی این کتاب‌ها به حفاظت محیط‌زیست می‌پردازد و این در حالی است که برای تربیت شهروند محیط‌زیستی نمی‌توان به این مقدار بسنده کرد. به‌علاوه، از مجموع ۲۸۴۴ پاراگرافی که به محیط‌زیست مربوط می‌شود، تعداد ۲۲۴۳ پاراگراف به دانش، ۶۱ پاراگراف به نگرش و ۲۵۶ پاراگراف به مهارت اختصاص یافته است. همچنین تعداد ۲۸۴ پاراگراف به هیچ‌یک از این ابعاد و حیطه‌ها مربوط نمی‌شد و به همین جهت به‌عنوان «سایر» در نمودار بالا آمده است.

بررسی گویه‌هایی مرتبط با آلودگی‌های محیطی:

۱. آلودگی و آلاینده‌های طبیعی و مصنوعی آب،
  ۲. آلودگی و آلاینده‌های طبیعی و مصنوعی هوا،
  ۳. آلودگی و آلاینده‌های مصنوعی خاک،
  ۴. آلودگی و آلاینده‌های صوتی،
  ۵. بهره‌وری و مصرف بهینه از مواد و منابع انرژی موجود،
  ۶. رعایت بهداشت فردی و جمعی و تأثیر آلاینده‌ها بر سلامت و زندگی انسان،
  ۷. تأثیر آلاینده‌ها بر زیست‌بوم،
  ۸. اهمیت حفظ گیاهان و جانوران.
- نشان می‌دهد که از مجموع تمام پاراگراف‌های شمارش‌شده (۱۷۸۴۰ پاراگراف)، ۹ پاراگراف (۰/۵درصد) به آلودگی آب، ۶ پاراگراف (۰/۳۳درصد)، ۲۵۰

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۲، شماره ۳۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۱ / ۱۷۹

پاراگراف به رعایت بهداشت فردی و جمعی (۴/۱درصد)، ۱۷ مورد به اهمیت حفظ گیاهان و جانوران (۰/۹۵درصد)، ۱۳ پاراگراف به تأثیر آلاینده‌ها بر زیست‌بوم (۰/۰۷۲درصد) و در نهایت ۳۳ پاراگراف به بهره‌وری و مصرف بهینه مواد و منابع انرژی (۰/۱۸درصد) اختصاص یافته بود. این در حالی است که ۱۷۵۰۹ پاراگراف (۹۸/۱ درصد) به هیچ مقوله‌ای از مقوله‌های فوق نپرداخته بود.

تحلیل محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های دهه ۱۳۸۰

الف. تحلیل محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های سال ۱۳۸۱

تحلیل محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های پنجم دبستان سال ۱۳۸۱ نشان می‌دهد که از مجموع ۱۶۴۳ پاراگراف، تنها ۵۰ پاراگراف (۳درصد) به حفاظت محیط‌زیست اختصاص داده شده‌اند. همچنین از تعداد ۳۸۶ تصویر ۸ تصویر (۲درصد) و از ۱۲۳ درس فقط ۴ درس (۲/۲درصد) مرتبط به حفاظت هستند.

استمرار ادراک محیط‌زیست و حفاظت از آن به‌مثابه امری تجربی و نه اجتماعی سبب شد تا به‌مانند گذشته، بخش جغرافی کتاب تعلیمات اجتماعی و نیز کتاب علوم تجربی محمل اصلی بحث‌های محیط‌زیستی باشند. در کتاب تعلیمات اجتماعی بیشترین موارد محیط‌زیستی در بخش جغرافی قرار دارد و بخش‌های تاریخ و مدنی بهره چندانی از مطالب محیط‌زیستی نبرده‌اند. براین اساس بخش جغرافی دارای ۹۷، تاریخ، صفر و مدنی ۲ پاراگراف محیط‌زیستی هستند. ضمن اینکه سهم حفاظت محیط‌زیست در این کتاب‌ها نادیده گرفته شده است. همچنین در بخش جغرافی از مجموع ۲۳ درس ۲۱ درس به محیط‌زیست مرتبط می‌شود، درحالی که در بخش تاریخ هیچ درسی به محیط‌زیست ارتباط پیدا نمی‌کند.

در بین تمامی کتاب‌های بررسی شده، کتاب علوم تجربی تنها کتابی است که دارای محتوای حفاظتی به معنی دقیق کلمه است. حدود ۱۳درصد از محتوای متنی این کتاب (۴۹ پاراگراف) به حفاظت از محیط‌زیست اختصاص یافته است. همچنین از دروس یازده گانه این کتاب، درس یازدهم با عنوان «انسان و محیط‌زیست» به‌صورت اختصاصی وارد بحث‌های محیط‌زیستی و حفاظتی شده است. این کتاب دارای محتوای متنی مرتبط با آلودگی‌های محیطی نیز هست. به‌نحوی که ۶ پاراگراف به آلودگی و آلاینده‌های آب، ۴ پاراگراف به آلودگی و آلاینده‌های خاک، ۱۷ پاراگراف به بهره‌وری و مصرف بهینه از مواد و انرژی، ۶ پاراگراف به رعایت بهداشت فردی و جمعی، ۱۳ پاراگراف به تأثیر آلاینده‌ها بر زیست‌بوم‌ها و ۴ پاراگراف به سایر موارد آلودگی اختصاص دارد.

به صورتی کاملاً متناقض، درحالی که ۱۳ درصد از محتوای متنی کتاب علوم تجربی به حفاظت محیط‌زیست اختصاص دارد، کتاب‌های فارسی و تعلیمات دینی فاقد هر نوع محتوای حفاظتی هستند.

از بین ابعاد سه‌گانه دانش، نگرش و مهارت، بُعد دانش با اختصاص ۶۶/۸ درصد از محتوای محیط‌زیستی بیشترین سهم را دارد و این در حالی است که بعد نگرش تنها ۲ درصد و بعد مهارت فقط ۷ درصد را به خود اختصاص می‌دهد.

نگاهی به محتوای کتاب‌های سوم راهنمایی این سال حاکی از آن است که از مجموع ۳۲۴۲ پاراگراف، ۲۹ پاراگراف (برابر با ۰/۹ درصد)، از ۹۲۱ تصویر ۸ تصویر (۰/۸۶ درصد) و از ۱۳۴ درس، ۶ درس (معادل ۴/۶ درصد) به حفاظت محیط‌زیست پرداخته‌اند. در این میان کتاب‌های جغرافیا، علوم و آموزش حرفه‌وفن بیشترین محتوای حفاظتی و محیط‌زیستی را از آن خود کرده‌اند. از مجموع ۵۴۶ پاراگراف کتاب علوم، ۱۱۴ پاراگراف (۲۰/۸ درصد) به مقولات محیط‌زیستی و ۹ پاراگراف (۱/۶ درصد) به حفاظت؛ از مجموع ۳۲۵ پاراگراف کتاب جغرافیا، ۱۰۷ پاراگراف (۳۲/۸ درصد) به مقولات محیط‌زیستی و ۶ پاراگراف (۱/۸ درصد) به حفاظت و از مجموع ۵۶۹ پاراگراف کتاب آموزش حرفه‌وفن ۱۸۳ پاراگراف (معادل ۳۲ درصد) به مقولات محیط‌زیستی و ۱۴ پاراگراف (برابر با ۲/۴ درصد) به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافته‌اند و این در حالی است که کتاب‌های هنر، تاریخ، تعلیمات اجتماعی، فارسی و تعلیمات دینی بحث حفاظت از محیط‌زیست را مغفول گذاشته‌اند، هرچند که فصلی از کتاب فارسی به طبیعت اختصاص دارد.

در بین ابعاد سه‌گانه دانش، نگرش و مهارت، بعد دانش با اختصاص ۷۶/۶ درصد از محتوای محیط‌زیستی به خود، نشان از تأکید بر دانش محیط‌زیستی و غفلت از نگرش و مهارت دارد.

تجمیع محتوای کتاب‌های پنجم دبستان و سوم راهنمایی این سال نشان می‌دهد که صرفاً ۱/۶ درصد از محتوای متنی این کتاب‌ها به حفاظت محیط‌زیست توجه نشان داده است و بُعد دانش بیش از ۷۳ درصد از محتوای محیط‌زیستی را شامل می‌شود.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۲، شماره ۳۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۱ / ۱۸۱

جدول ۷. جدول تجمیعی نسبت محتوای محیط‌زیستی و حفاظتی به کل محتوای کتاب‌های درسی

سال ۱۳۸۱^۱

عناوین	تعداد	درصد نسبت به کل
تعداد کل پاراگراف‌ها	۴۸۸۵	-----
تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی	۶۸۳	۱۳/۹
تعداد پاراگراف‌های مرتبط با حفاظت	۷۹	۱/۶
تعداد کل تصاویر	۱۳۰۷	-----
تعداد تصاویر محیط‌زیستی	۲۵۹	۱۹/۸
تعداد تصاویر مرتبط با حفاظت	۱۵	۱/۱
تعداد کل درس‌ها	۲۵۷	-----
تعداد درس‌های محیط‌زیستی	۶۲	۲۴/۱
تعداد درس‌های مرتبط با حفاظت	۱۰	۳/۸۹

جدول ۸. جدول تجمیعی نسبت ابعاد دانش، نگرش و مهارت در کتاب‌های درسی سال ۱۳۸۱ به

کل پاراگراف‌های محیط‌زیستی

تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی	دانش		نگرش		مهارت	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
۶۸۳	۵۰۰	۷۳/۲ درصد	۲۱	۳ درصد	۲۷	۴ درصد

ب. تحلیل محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های سال ۱۳۸۵

تحلیل محتوای کتاب‌های پنجم دبستان سال ۱۳۸۵ نشان می‌دهد که ۲/۲ درصد از محتوای متنی، ۱/۲ درصد از تصاویر و ۶/۱ درصد از دروس به حفاظت محیط‌زیست مرتبط می‌شوند و در این بین محیط‌زیست توانسته است جایگاه بهتری هم در کتاب علوم تجربی و هم در

۱. فارسی پنجم ابتدایی، ۱۳۸۱؛ تعلیمات اجتماعی پنجم ابتدایی، ۱۳۸۱؛ علوم تجربی پنجم ابتدایی، ۱۳۸۱؛ تعلیمات دینی پنجم ابتدایی، ۱۳۸۱؛ تعلیمات اجتماعی سوم راهنمایی، ۱۳۸۱؛ آموزش فنی و حرفه‌ای سوم راهنمایی، ۱۳۸۱؛ فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی سوم راهنمایی، ۱۳۸۱؛ تاریخ سوم راهنمایی، ۱۳۸۱؛ فارسی سوم راهنمایی، ۱۳۸۱؛ آموزش هنر سوم راهنمایی، ۱۳۸۱؛ علوم تجربی سوم راهنمایی، ۱۳۸۱؛ آمادگی دفاعی، ۱۳۸۱؛ جغرافیا سوم راهنمایی، ۱۳۸۱.

کتاب‌هایی چون فارسی و هدیه‌های آسمانی و بخش جغرافی کتاب تعلیمات اجتماعی به دست آورد.

در بین تمام کتاب‌های این سال کتاب علوم تجربی تنها کتابی است که دارای محتوای حفاظتی به معنی دقیق کلمه است. حدود ۱۰ درصد از محتوای متنی این کتاب (۱۸ پاراگراف) به حفاظت از محیط‌زیست اختصاص دارد. همچنین از دروس یازده‌گانه این کتاب، درس یازدهم با عنوان «انسان و محیط‌زیست» به صورت اختصاصی وارد بحث‌های محیط‌زیستی و حفاظتی شده است به نحوی که ۴ پاراگراف به آلودگی و آلاینده‌های آب، ۴ پاراگراف به آلودگی و آلاینده‌های خاک، ۱۵ پاراگراف به بهروری و مصرف بهینه از مواد و انرژی، ۱۱ پاراگراف به رعایت بهداشت فردی و جمعی، ۱۳ پاراگراف به تأثیر آلاینده‌ها بر زیست‌بوم‌ها اختصاص یافته است.

به نظر می‌رسد در این سال برخلاف دوره‌های گذشته کتاب هدیه‌های آسمانی با اختصاص حدود ۳ درصد و کتاب فارسی (بخوانیم) با اختصاص ۱/۲ درصد از محتوای متنی خود به حفاظت محیط‌زیست، توانسته‌اند محیط‌زیست را از انحصار نگاه‌های تجربه‌گرایانه تا حدی خارج کنند.

بررسی محتوای کتاب‌های سوم راهنمایی سال ۱۳۸۵ نشان می‌دهد که از مجموع ۲۹۹۲ پاراگراف موجود، ۵۶ پاراگراف (۱/۸ درصد)، از ۹۵۶ تصویر ۱۸ تصویر (۱/۸ درصد) و از ۱۲۶ درس ۵ درس (۳/۹ درصد) به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافته‌اند. هرچند در کتاب‌های پنجم دبستان این سال، محیط‌زیست و حفاظت از آن توانسته بود در کتاب‌های فارسی و هدیه‌های آسمانی راه یابد؛ به نظر می‌رسد در کتاب‌های سوم راهنمایی این امکان به وجود نیامده است و محتوای محیط‌زیستی و حفاظتی در کتاب‌های جغرافیا، علوم و آموزش فنی و حرفه‌ای متمرکز شده است. ۲۳/۳ درصد از محتوای متنی کتاب علوم به مقولات محیط‌زیستی و ۴/۴ درصد به حفاظت؛ ۳۳/۴ درصد از محتوای متنی کتاب جغرافیا به مقولات محیط‌زیستی و ۳/۹ درصد به حفاظت محیط‌زیست و ۲۴/۱ درصد از محتوای متنی کتاب آموزش فنی و حرفه‌ای به مقولات محیط‌زیستی و ۴/۶ درصد به حفاظت محیط‌زیست اختصاص دارد. در مقابل، کتاب‌های تاریخ، تعلیمات دینی، فارسی و تعلیمات اجتماعی توجهی به حفاظت محیط‌زیست نداشته‌اند.

مجموعاً در سال ۱۳۸۵ فقط ۲ درصد از محتوای متنی کتاب‌های پنجم دبستان و سوم راهنمایی به حفاظت محیط‌زیست مربوط می‌شود و ۷۰ درصد از محتوای محیط‌زیستی حول بُعد دانش می‌گردد.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۲، شماره ۳۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۱ / ۱۸۳

جدول ۹. جدول تجمیعی نسبت محتوای محیط زیستی و حفاظتی به کل محتوای کتاب‌های درسی

سال ۱۳۸۵

عناوین	تعداد	درصد نسبت به کل
تعداد کل پاراگراف‌ها	۴۶۹۵	-----
تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی	۵۷۵	۱۲/۲
تعداد پاراگراف‌های مرتبط با حفاظت	۹۴	۲
تعداد کل تصاویر	۱۵۲۱	-----
تعداد تصاویر محیط‌زیستی	۲۸۳	۱۸/۶
تعداد تصاویر مرتبط با حفاظت	۲۵	۱/۶
تعداد کل درس‌ها	۲۲۳	-----
تعداد درس‌های محیط‌زیستی	۴۶	۲۰/۶
تعداد درس‌های مرتبط با حفاظت	۱۱	۴/۹

جدول ۱۰. جدول تجمیعی نسبت ابعاد دانش، نگرش و مهارت در کتاب‌های درسی سال ۱۳۸۵ به

کل پاراگراف‌های محیط‌زیستی (تعداد و درصد)

تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی	دانش		نگرش		مهارت	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
۵۷۵	۴۰۳	۷۰درصد	۳۵	۶درصد	۱۶	۲/۷درصد

پ. تحلیل محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های سال ۱۳۸۹

بررسی محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های پنجم دبستان سال ۱۳۸۹ نشان می‌دهد که از مجموع ۱۶۱۲ پاراگراف موجود، ۴۲ پاراگراف (۲/۶درصد)، از ۵۳۷ تصویر، ۷ تصویر (۱/۳درصد) و از ۹۶ درس تنها ۶ درس (۶/۲درصد) به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافته است.

۱. هدیه‌های آسمانی پنجم دبستان، ۱۳۸۴؛ تعلیمات اجتماعی پنجم دبستان، ۱۳۸۵؛ علوم تجربی پنجم دبستان، ۱۳۸۵؛ فارسی: بخوانیم پنجم دبستان، ۱۳۸۵؛ فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی سوم راهنمایی، ۱۳۸۱؛ آمادگی دفاعی، ۱۳۸۱؛ جغرافیا سوم راهنمایی، ۱۳۸۱؛ آموزش هنر سوم راهنمایی، ۱۳۸۵؛ تاریخ سوم راهنمایی، ۱۳۸۵؛ تعلیمات اجتماعی سوم راهنمایی، ۱۳۸۵؛ فارسی سوم راهنمایی، ۱۳۸۵؛ آموزش حرفه و فن سوم راهنمایی، ۱۳۸۵؛ علوم تجربی سوم راهنمایی، ۱۳۸۵؛ جغرافیا سوم راهنمایی، ۱۳۸۵.

در این سال هرچند به‌مانند سال ۱۳۸۵ بحث حفاظت محیط‌زیست در کتاب‌های فارسی و هدیه‌های آسمانی مجال ظهور و بروز یافته است؛ در مقایسه با علوم تجربی سهم بسیار کمتری دارد. بر این مبنا حدود ۹ درصد از محتوای متنی کتاب علوم تجربی (۳۱ پاراگراف) به حفاظت از محیط‌زیست اختصاص یافته است. کتاب علوم همچنین دارای محتوای متنی مرتبط با آلودگی‌های محیط هست. به‌نحوی که ۴ پاراگراف به آلودگی و آلایندگی‌های آب، ۴ پاراگراف به آلودگی و آلایندگی‌های خاک، ۱۵ پاراگراف به بهروری و مصرف بهینه از مواد و انرژی، ۱۱ پاراگراف به رعایت بهداشت فردی و جمعی، ۱۳ پاراگراف به تأثیر آلایندگی‌ها بر زیست‌بوم‌ها اختصاص دارد.

به‌لحاظ آماری سهم حفاظت محیط‌زیست در کتاب‌های سوم راهنمایی سال ۱۳۸۹ همچنان اندک است. از ۲۷۱۸ پاراگراف موجود، ۵۸ پاراگراف (۲/۱ درصد)، از ۹۴۵ تصویر ۱۸ تصویر (۱/۹ درصد) و از ۱۳۷ درس ۴ درس (۲/۹ درصد) به حفاظت محیط‌زیست مرتبط می‌شود. همچنین بحث‌های محیط‌زیستی و حفاظتی در کتاب‌های جغرافیا، حرفه‌وفن و علوم متمرکز هستند، به‌صورتی که از مجموع ۲۶۸ پاراگراف کتاب جغرافیا، ۱۱۲ پاراگراف (۴۱/۷ درصد) به مقولات محیط‌زیستی و ۱۶ پاراگراف (۵/۹ درصد) به حفاظت؛ از مجموع ۴۴۸ پاراگراف کتاب شناخت حرفه‌وفن، ۱۰۸ پاراگراف (۲۴/۱ درصد) به مقولات محیط‌زیستی و ۲۱ پاراگراف (۴/۶ درصد) به حفاظت و از ۴۷۶ پاراگراف کتاب علوم، ۱۰۱ پاراگراف (۲۲/۶ درصد) به مقولات محیط‌زیستی و ۲۱ پاراگراف (۴/۴ درصد) به حفاظت اختصاص یافته است و این در حالی است که کتاب‌های تاریخ، تعلیمات دینی، تعلیمات اجتماعی، هنر و فارسی فاقد محتوای حفاظتی هستند.

شگفت آنکه این نتایج با نتایج تحقیقی که در سال ۱۳۹۸ درباره میزان و نوع توجه به مؤلفه‌های محیط‌زیستی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی صورت گرفته است، هماهنگ است. نتایج پژوهش مذکور نشان می‌دهد که در کتاب‌های علوم تجربی و مطالعات اجتماعی (بخش جغرافی) توجه زیادی به محیط‌زیست شده است، درحالی‌که در کتاب‌های فارسی، هدیه‌های آسمانی، نگارش، کار و فناوری توجه کمتری صورت گرفته است و در درس قرآن هیچ توجهی به مباحث محیط‌زیستی نشده است (خموشی و مظاهری، ۱۳۹۸: ۱۹۴).

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۲، شماره ۳۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۱ / ۱۸۵

جدول ۱۱. جدول تجمیعی نسبت محتوای محیط‌زیستی و حفاظتی به کل محتوای کتاب‌های درسی سال ۱۳۸۹^۱

عناوین	تعداد	درصد نسبت به کل
تعداد کل پاراگراف‌ها	۴۳۳۰	-----
تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی	۵۴۱	۱۲/۴۹
تعداد پاراگراف‌های مرتبط با حفاظت	۱۰۰	۲/۲۳
تعداد کل تصاویر	۱۴۸۲	-----
تعداد تصاویر محیط‌زیستی	۲۸۴	۱۹/۲
تعداد تصاویر مرتبط با حفاظت	۲۵	۱/۶
تعداد کل درس‌ها	۲۳۳	-----
تعداد درس‌های محیط‌زیستی	۴۴	۱۸/۸
تعداد درس‌های مرتبط با حفاظت	۱۰	۴/۲

جدول ۱۲. جدول تجمیعی نسبت ابعاد دانش، نگرش و مهارت در کتاب‌های درسی سال ۱۳۸۹ به کل پاراگراف‌های محیط‌زیستی (تعداد و درصد)

مهارت		نگرش		دانش		تعداد پاراگراف‌های محیط‌زیستی
تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	
۱۸	۳۲/۳ درصد	۲۳	۴/۲ درصد	۳۸۶	۷۱/۳ درصد	۵۴۱

بررسی کتاب‌های درسی این دهه نشان می‌دهد که به‌رغم تلاشی که برای توجه به محیط‌زیست و گنجانیدن درس‌های مرتبط با رابطه انسان و محیط‌زیست و تأثیر آلودگی‌ها بر محیط‌زیست به‌خصوص در کتاب‌های علوم تجربی صورت گرفت، تغییر خاصی در محتوای این کتاب‌ها (حداقل به‌لحاظ آماری) ایجاد نشد. در این دهه به‌مانند دهه قبل تنها حدود ۲ درصد از محتوای متنی کتاب‌ها به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافت. به همین نحو

۱. هدیه‌های آسمانی پنجم دبستان، ۱۳۸۹؛ علوم تجربی پنجم دبستان، ۱۳۸۹؛ تعلیمات اجتماعی پنجم دبستان، ۱۳۸۹؛ فارسی بخوانیم، ۱۳۸۹؛ آمادگی دفاعی سوم راهنمایی، ۱۳۸۸؛ فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی، ۱۳۸۹؛ تاریخ سوم راهنمایی، ۱۳۸۹؛ آموزش هنر سوم راهنمایی، ۱۳۸۹؛ تعلیمات اجتماعی سوم راهنمایی، ۱۳۸۹؛ فارسی سوم راهنمایی، ۱۳۷۸؛ جغرافیا سوم راهنمایی، ۱۳۸۹؛ علوم تجربی سوم راهنمایی، ۱۳۸۹؛ آموزش حرفه و فن سوم راهنمایی، ۱۳۸۹.

حدود ۷۲ درصد از محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های این دهه به‌مانند دهه ۱۳۷۰ به دانش، ۳ درصد به مهارت، ۴ درصد به نگرش و ۲۰ درصد به سایر اختصاص داده شد. به تعبیری با وجود اختصاص درس‌هایی با عناوینی نظیر «انسان و محیط‌زیست»، «خاک زندگی‌بخش» یا نام‌گذاری برخی از فصول با عنوان «طبیعت» در کتاب‌های درسی، تغییر محسوسی در محتوای حفاظتی کتاب‌های این دهه نسبت به دو دهه قبل ایجاد نشد.

بررسی گویه‌های نه‌گانه مرتبط با آلودگی‌های محیطی نشان داد که از مجموع تمام پاراگراف‌های شمارش‌شده (۱۳۹۱۰ پاراگراف)، ۳۸ پاراگراف (۲۷ درصد) به آلودگی آب، ۳۰ پاراگراف به آلودگی هوا (۲۱ درصد)، ۳۱ پاراگراف به آلودگی خاک (۲۲ درصد)، ۷ پاراگراف به آلودگی صوتی (۰/۰۵ درصد) ۷۶ پاراگراف به رعایت بهداشت فردی و جمعی (۰/۵۴ درصد)، ۴۵ مورد به اهمیت حفظ گیاهان و جانوران (۳۲ درصد)، ۹۲ پاراگراف به تأثیر آلاینده‌ها بر زیست‌بوم (۰/۶۶ درصد)، ۸۶ پاراگراف به بهره‌وری و مصرف بهینه مواد و منابع انرژی (۰/۶۱ درصد) و در نهایت ۱۱ پاراگراف به سایر (۰/۰۷ درصد) اختصاص یافته بود. این در حالی است که ۱۳۴۹۴ پاراگراف (۹۷ درصد) به هیچ مقوله‌ای از مقوله‌های فوق نپرداخته بود.

نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که از اواسط دهه ۱۳۷۰ به‌تبع مطرح‌شدن بحث آموزش محیط‌زیست در برنامه‌های توسعه، توجه به محیط‌زیست و حفاظت از آن در کتاب‌های درسی نیز افزایش داشته است و همین امر سبب شد تا به‌عنوان مثال در کتاب علوم تجربی پایه پنجم ابتدایی سال ۱۳۷۹ درس‌هایی با ماهیت محیط‌زیستی گنجانده شود، درس‌هایی چون «انسان و محیط‌زیست»، «زمین در خدمت انسان» و «خاک زندگی‌بخش». با این حال در این دهه هنوز نوع نگاه به محیط‌زیست تابع نگاه‌های تجربی است و کتاب‌های غیرتجربی یا از محتوای محیط‌زیستی تهی هستند یا بسیار کم به آن پرداخته شده است. در دهه ۱۳۸۰ ضمن افزایش مباحث محیط‌زیستی در کتاب‌های تجربی، به نظر می‌رسد این مباحث در کتاب‌های انسانی چون هدیه‌های آسمانی و فارسی نیز مجال ظهور یافته است. بدین ترتیب می‌توان نوعی تحول تدریجی، هرچند کند، را در تحول ادراک محیط‌زیست از امری تجربی به امری اجتماعی مشاهده کرد. به‌علاوه بررسی مقایسه‌ای گویه‌های مرتبط با آلودگی‌های محیطی در سه دهه ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰ نشان می‌دهد که در دهه ۱۳۸۰ کتاب‌های درسی توجه بیشتری به آلودگی‌های محیطی و تأثیر فعالیت‌های آلاینده انسان بر محیط‌زیست نسبت به دو دهه قبلی

داشته‌اند. با وجود اینکه تعداد کل پاراگراف‌های کتاب‌های درسی در هر دهه نسبت به دهه قبل از آن کاهش داشته است، تعداد پاراگراف‌های مرتبط با آلودگی‌های محیطی همواره رو به افزایش بوده است. افزون‌بر این، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد در دهه ۱۳۸۰ توجه کتاب‌های درسی به سطح نگرش بیشتر شده به طوری که از ۲ درصد در دهه ۱۳۷۰ به ۴ درصد در دهه ۱۳۸۰ افزایش یافته است. به‌رغم تمام پیشرفت‌هایی که در محتوای محیط‌زیستی کتاب‌های درسی طی دو دهه مزبور رخ داد، باید معترف بود که هنوز تا رسیدن به حد مطلوب فاصله زیادی وجود داشت، به‌نحوی که در دو دهه مدنظر، تنها حدود ۲ درصد از کل محتوای متنی به حفاظت محیط‌زیست اختصاص یافت و البته دلیل این امر را نه فقط در سیاست‌گذاری‌های آموزشی و قانون‌گذاری‌ها بلکه همچنین در فلسفه آموزش و پرورش در ایران باید جست‌وجو کرد. اتخاذ آموزش سنتی و تکیه بر فلسفه رئالیستی و پوزیتیو به‌عنوان یکی از فلسفه‌های سنتی آموزش در ایران، سبب شد که محیط‌زیست به‌عنوان موضوعی که نیاز به آموزش دارد، تنها در کتاب‌هایی چون علوم و جغرافی بازتاب یابد و سایر کتاب‌ها توجه چندانی به این موضوع نداشته باشند. درحقیقت برنامه درسی مبتنی بر مجموعه‌ای مشخص از دانش‌ها من جمله تاریخ، علوم اجتماعی، ادبیات، جغرافی، علوم دینی، ریاضی و... می‌شد، ولی در این بین محیط‌زیست به‌عنوان موضوعی که می‌توانست به‌مانند تاریخ، جغرافیا و سایر علوم به‌صورت مشخص در برنامه درسی گنجانده شود به حساب نیامد. به رسمیت نشناختن محیط‌زیست و ضرورت حفاظت از آن مانع حضور این موضوع به‌عنوان بخشی از هر یک از دانش‌های فوق‌الذکر در کتاب‌های درسی شد و به‌دلیل درک تجربه‌گرایانه و پوزیتیو از محیط‌زیست، تنها کتاب‌های جغرافی و علوم تجربی محملی برای بحث‌های محیط‌زیستی شدند. به‌عبارتی برنامه‌های آموزش محیط‌زیست در مدارس کمک چندانی به دانش‌آموزان برای آگاهی از محیط‌زیست نمی‌کرد، ضمن اینکه نبود آموزش مهارت‌های محیط‌زیستی هیچ انگیزه‌ای در افراد برای اقدام در زمینه‌های حل مسائل محیط‌زیستی به وجود نمی‌آورد.

در پایان شاید توضیح این نکته ضروری باشد که تغییر در نگرش و مهارت‌های محیط‌زیستی نسل‌ها به‌تدریج رخ می‌دهد و نتیجه برنامه‌ریزی‌های دو دهه ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰ نه در همان دهه‌ها بلکه در دهه‌های بعدی نمود می‌یابد. تلاش‌هایی که در این دو دهه صورت گرفت، سبب شد که محیط‌زیست و حفاظت از آن، هرچند به‌آرامی، جای بیشتری در کتاب‌های درسی پیدا کند و از نگاه تک‌بعدی تجربی به محیط‌زیست بکاهد؛ اما درعین حال باید خاطر نشان کرد که تا رسیدن به نقطه قابل قبول فاصله زیادی وجود دارد.

منابع

- آمادگی دفاعی سوم راهنمایی (۱۳۷۱) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- _____ (۱۳۷۴) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- _____ (۱۳۷۹) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۸) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- آمادگی دفاعی (۱۳۸۱) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- آموزش حرفه‌وفن سوم راهنمایی (۱۳۸۵) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۹) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- آموزش فنی و حرفه‌ای سوم راهنمایی (۱۳۸۱) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- آموزش قرآن کریم و تعلیمات دینی (۱۳۷۵) تهران: دفتر چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- آموزش هنر پنجم دبستان (۱۳۷۱) تهران: شرکت افست.
- آموزش هنر سوم راهنمایی (۱۳۷۱) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب ایران.
- _____ (۱۳۷۴) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- _____ (۱۳۷۹) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۱) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۵) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۹) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- اداره کل قوانین و مقررات کشور (۱۳۷۴) مجموعه قانون برنامه پنج‌ساله دوم توسعه، تهران: اداره کل قوانین و مقررات کشور.
- بیات، طاهره و دیگران (۱۳۹۲) «جایگاه اخلاق زیست‌محیطی در برنامه درسی دوره ابتدایی»، پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۱۰(۳۶)، ۵۱-۵۶.
- تاریخ سوم راهنمایی (۱۳۷۱) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- _____ (۱۳۷۴) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- _____ (۱۳۷۹) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۱) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۵) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۹) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- تعلیمات اجتماعی پنجم دبستان (۱۳۷۱) تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- _____ (۱۳۷۵) تهران: دفتر چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- _____ (۱۳۸۵) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- _____ (۱۳۸۹) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- _____ (۱۳۷۹) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۲، شماره ۳۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۱ / ۱۸۹

- _____ (۱۳۸۱) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- _____ *تعلیمات اجتماعی سوم راهنمایی* (۱۳۷۱) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- _____ (۱۳۷۴) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- _____ (۱۳۷۹) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۱) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۵) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۹) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ *تعلیمات دینی پنجم دبستان* (۱۳۷۱) تهران: شرکت افست.
- _____ *تعلیمات دینی پنجم ابتدایی* (۱۳۷۹) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- _____ (۱۳۸۱) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- _____ *جغرافی سوم راهنمایی* (۱۳۷۱) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- _____ *جغرافیا سوم راهنمایی* (۱۳۷۹) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۱) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۵) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- خموشی بیدگلی، صفیه؛ مظاهری، حسن (۱۳۹۸) «بررسی میزان و نوع توجه به مؤلفه‌های زیست‌محیطی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی»، *مطالعات برنامه درسی ایران*، ۱۴(۵۵)، ۲۰۰-۱۷۷.
- دیباچی، شادی؛ لاهیجانیان، اکرم‌الملوک (۱۳۸۸) «بررسی برنامه‌های درسی مقطع راهنمایی با تأکید بر محورهای آموزش محیط‌زیست»، *علوم محیطی*، ۶(۳)، ۱۸۴-۱۷۷.
- رفعتی‌پناه مهرآبادی، مهدی (۱۴۰۰) «تاریخ آموزش محیط‌زیست در ایران: محیط‌زیست در کتاب‌های درسی دهه ۱۳۶۰»، *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*، ۳۱(۲۸)، ۱۵۱-۱۲۱.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۶۱) برنامه کلان توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پنج ساله اول (۱۳۶۶-۱۳۶۲) بی‌جا: سازمان برنامه و بودجه.
- _____ (۱۳۶۸) قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۸-۱۳۷۲) تهران: سازمان برنامه و بودجه (الف).
- _____ (۱۳۶۸) پیوست قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، تهران: سازمان برنامه و بودجه (ب).
- _____ (۱۳۷۲) پیوست لایحه برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران ۱۳۷۷-۱۳۷۳: هدف‌ها، خط‌مشی‌های اساسی، سیاست‌ها و برنامه‌های اجرایی: کلان و بخشی، تهران: سازمان برنامه و بودجه.
- _____ (۱۳۷۸) سیاست‌ها و رهنمودهای کلی برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران: پیوست شماره یک لایحه برنامه سوم، تهران: سازمان برنامه و

بودجه (الف).

- _____ (۱۳۷۸) سند برنامه: برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۳-۱۳۷۹، پیوست شماره ۲ لایحه برنامه، تهران: سازمان برنامه و بودجه (ب).
- سازمان حفاظت محیط‌زیست، «برنامه جامع آموزش همگانی»، قابل دسترس در: <https://eec.doe.ir/portal/home/?116614>, (accessed 19 November 2023).
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور (۱۳۸۳) *مبانی نظری و مستندات برنامه چهارم*، تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.
- سلیمانی‌پور عمران، محبوبه و دیگران (۱۳۹۲) «آموزش زیست‌محیطی و جایگاه آن در برنامه درسی متوسطه نظام آموزش کشور»، *پژوهشنامه تربیتی*، ۸(۳۴)، ۸۳-۱۰۲.
- شناخت حرفه‌وفن سوم راهنمایی (۱۳۷۱) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- _____ (۱۳۷۵) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- شناخت حرفه‌وفن سوم راهنمایی (۱۳۷۹) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- صالحی عمران، ابراهیم؛ آقامحمدی، علی (۱۳۸۷) «بررسی دانش، نگرش و مهارت‌های زیست‌محیطی معلمان آموزش دوره ابتدایی استان مازندران»، *تعلیم و تربیت*، (۹۵)، ۹۱-۱۱۷.
- علوم تجربی پنجم ابتدایی (۱۳۷۹) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- _____ (۱۳۸۱) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- علوم تجربی پنجم دبستان (۱۳۷۱) تهران: وزارت آموزش پرورش.
- _____ (۱۳۷۵) تهران: دفتر چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- _____ (۱۳۸۵) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- _____ (۱۳۸۹) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- علوم تجربی سوم راهنمایی (۱۳۷۱) تهران: شرکت افست «سهامی عام».
- _____ (۱۳۷۵) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
- _____ (۱۳۷۹) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۱) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۵) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- _____ (۱۳۸۹) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- فارسی: بخوانیم پنجم دبستان (۱۳۸۵) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- فارسی: بخوانیم (۱۳۸۹) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی پنجم دبستان.
- فارسی پنجم ابتدایی (۱۳۷۹) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- _____ (۱۳۸۱) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- فارسی پنجم دبستان (۱۳۷۱) تهران: شرکت افست.
- _____ (۱۳۷۵) تهران: دفتر چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۲، شماره ۳۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۱ / ۱۹۱

- فارسی سوم راهنمایی (۱۳۷۸) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
_____ (۱۳۷۹) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
فارسی و دستور سوم راهنمایی (۱۳۷۱) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
_____ (۱۳۸۱) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
_____ (۱۳۸۵) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی (۱۳۷۱) تهران: شرکت افست «سهامی عام».
_____ (۱۳۷۴) تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.
_____ (۱۳۸۹) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی سوم راهنمایی (۱۳۷۹) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
_____ (۱۳۸۱) تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
ایران.
قانون برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۱-۱۳۸۴) (۱۳۸۵) تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.
قضای، منصوره و دیگران (۱۳۸۹) «تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی ایران به‌لحاظ توجه به معضلات زیست‌محیطی»، *اندیشه‌های نوین تربیتی*، ۶(۴)، ۱۵۲-۱۲۳.
لایحه برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۲) بی‌جا: سازمان برنامه و بودجه.
مرکز پژوهش‌های مجلس، «آیین‌نامه اجرایی بند الف ماده ۶۴ قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران»، قابل دسترس در:
<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/126392>, (accessed 19 November 2023)
وزارت برنامه و بودجه (۱۳۶۴) اصلاحیه برنامه اول توسعه جمهوری اسلامی ایران: اهداف، استراتژی‌ها، سیاست‌ها و سرمایه‌گذاری‌های بخشی، تهران: وزارت برنامه و بودجه.
وزارت برنامه و بودجه (۱۳۶۶) *اصلاحیه برنامه اول توسعه جمهوری اسلامی ایران*، تهران: وزارت برنامه و بودجه.
_____ (۱۳۶۸) برنامه کلان توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۲-۱۳۶۸): مقدماتی مصوب شورای اقتصاد، تهران: وزارت برنامه و بودجه.
هدیه‌های آسمانی پنجم دبستان (۱۳۸۴) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
_____ (۱۳۸۹) تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.

List of sources with English handwriting

- Art education for the fourth and fifth grade of primary school* (1992), Tehran: Ministry of Education.
- Art education for the third grade of guidance school* (1992), Tehran: Iran Publishing Company.
- Art for the first for third grades of guidance school* (1995), Tehran: Iran Publishing Company.
- Art for the first for third grades of guidance school* (2000), Tehran: Iran Publishing Company.
- Art for the first for third grades of guidance school* (2002), Tehran: Iran Publishing Company.
- Art for the first for third grades of guidance school* (2006), Tehran: Iran Publishing Company.
- Art for the first for third grades of guidance school* (2010), Tehran: Iran Publishing Company.
- Bayat, Tahereh and others (2012), "The Status of Environmental Ethics in the Contents of Primary School Textbooks of Iran", *Journal of Research in Curriculum Planning*, 10 (9), Spring, pp 51-56.
- Country Management and Planning Organization (2004), *Theoretical Foundations and Documents of the Fourth Plan*, Tehran: Country Management and Planning Organization, Deputy for Support Affairs, Center for Scientific Documents and Publishing.
- Defense preparation for the Third grade of guidance school* (1992), Tehran: Iran Publishing Company.
- Defense preparation for the Third grade of guidance school* (1995), Tehran: Iran Publishing Company.
- Defense preparation for the Third grade of guidance school* (2000), Tehran: Iran Publishing Company.
- Defense preparation for the Third grade of guidance school* (1992), Tehran: Iran Publishing Company.
- Defense preparation for the Third grade of guidance school* (2002), Tehran: Iran Publishing Company.
- Defense preparation for the Third grade of guidance school* (2009), Tehran: Iran Publishing Company.
- Department Of Environment, "Comprehensive Public Education Program", available at: <https://eec.doe.ir/portal/home/?116614/%D8%A8%D8%B1%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D8%AC%D8%A7%D9%85%D8%B9-%D8%A2%D9%85%D9%88%D8%B2%D8%B4-%D9%87%D9%85%DA%AF%D8%A7%D9%86%DB%8C>, (accessed 19 November 2023).
- Dibaei, Shadi and Lahijanian, Akram Al-Molok (2008), " Exploration of Environmental Education in Curriculum of Guidance Schools", *Environmental Sciences*, 6 (3), Spring, pp 177-184.
- General Directorate of Laws and Regulations of the country (1995), *Law collection of the second five-year plan of economic, social and cultural development of the Islamic Republic of Iran*, Tehran: General Directorate of Laws and Regulations of the country.
- Experimental sciences for the fifth grade of primary school* (1992), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Experimental sciences for the fifth grade of primary school* (1996), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Experimental sciences for the fifth grade of primary school* (2002), Tehran: Iran textbook publishing company.

- Experimental sciences for the fifth grade of primary school* (2006), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Experimental sciences for the fifth grade of primary school* (2010), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Experimental sciences for the third grade of guidance school* (1992), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Experimental sciences for the third grade of guidance school* (1996), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Experimental sciences for the third grade of guidance school* (2000), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Experimental sciences for the third grade of guidance school* (2002), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Experimental sciences for the third grade of guidance school* (2006), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Experimental sciences for the third grade of guidance school* (2010), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Farsi for fifth grade of primary school* (2006), Tehran: Ministry of Education.
- Farsi for fifth grade of primary school* (2010), Tehran: Ministry of Education.
- Farsi for fifth grade of primary school* (2006), Tehran: Ministry of Education.
- Farsi for fifth grade of primary school* (2000), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Farsi for fifth grade of primary school* (2002), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Farsi for fifth grade of primary school* (1992), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Farsi for third grade of middle school* (1992), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Farsi for third grade of middle school* (1999), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Farsi for third grade of middle school* (2000), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Farsi for third grade of middle school* (2002), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Farsi for third grade of middle school* (2006), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Gazavi Mansoureh and others (2011), Environmental issues as addressed by primary school textbooks in Iran”, *New thoughts on education*, 6 (4), pp123-154.
- Geography for the third grade of guidance school* (1992), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Geography for the third grade of guidance school* (2000), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Geography for the third grade of guidance school* (2002), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Geography for the third grade of guidance school* (2006), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Heavenly gifts for fifth grade for primary school* (2005), Tehran: General Department of Textbook Printing and Distribution.
- Heavenly gifts for fifth grade for primary school* (2010), Tehran: General Department of Textbook Printing and Distribution.
- History for the third grade of guidance school* (1992), Tehran: Iran textbook publishing company.
- History for the third grade of guidance school* (1995), Tehran: Iran textbook publishing company.
- History for the third grade of guidance school* (2000), Tehran: Iran textbook publishing company.
- History for the third grade of guidance school* (2002), Tehran: Iran textbook publishing company.
- History for the third grade of guidance school* (2006), Tehran: Iran textbook publishing company.

- History for the third grade of guidance school* (2010), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Rafatipanah Mehrabadi, Mahdi (2021) "History of environmental education in Iran: environment in textbooks of the 1980s/1360S", *Historical perspective and Historiography*, winter, 31 (28), pp 121-154.
- religious education for the fifth grade of primary school* (1992), Tehran: Ministry of Education.
- religious education for the fifth grade of primary school* (2000), Tehran: Textbook Printing and Distribution Office.
- religious education for the fifth grade of primary school* (2002), Tehran: Textbook Printing and Distribution Office.
- The holy Quran and religious education for third grade of guidance school* (1996), Tehran: Textbook Printing and Distribution Office.
- Islamic culture and religious education for the third grade of guidance school* (1992), Tehran: Ministry of Education.
- Islamic culture and religious education for the fifth grade of primary school* (1995), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Islamic culture and religious education for the third grade of guidance school* (2000), Tehran: Ministry of Education.
- Islamic culture and religious education for the third grade of guidance school* (2002), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Islamic culture and religious education for the third grade of guidance school* (2010), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Islamic Parliament research Center, "Executive Regulations, Clause A, Article 64 of the Law of the Fourth Economic, Social and Cultural Development Plan of the Islamic Republic of Iran", available at: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/126392>, (accessed 19 November 2023).
- Law of the Fourth Plan of Economic, Social and Cultural Development of the Islamic Republic of Iran (1384-1388)*, (2006), Tehran: Organization of Management and Planning of the Country, Deputy of Administrative, Financial and Human Resources Affairs, Center for Scientific Documents, Museum and Publications.
- khamushi bidgoli, Safiye and Mazaheri Hasan (2019), "The Environmental Indicators in the Content of Elementary School Textbooks", *Journal of Curriculum studies*, 14 (55), pp 177 -200.
- Ministry of Planning and Budget (1985), *Amendment to the First Development Plan of the Islamic Republic of Iran: Objectives, Strategies, Policies and Sectorial Investments*, Tehran: Ministry of Planning and Budget.
- Ministry of Planning and Budget (1987), *Amendment to the First Development Plan of the Islamic Republic of Iran*, Tehran: Ministry of Planning and Budget.
- Ministry of Planning and Budget (1989), *the Islamic Republic of Iran's economic, social and cultural development plan (1368-1372): preliminary approved by the Economic Council*, Tehran: Ministry of Planning and Budget.
- Planning and Budget Organization (1982), *the first five-year economic, social and cultural development plan (1362-1366)*, Tehran: Planning and Budget Organization.
- Planning and Budget Organization (1989), *Law of the First Plan of Economic, Social and Cultural Development of the Islamic Republic of Iran (1372-1368)*, Tehran: Planning and Budget Organization, Center for Economic-Social Documents and Publications, (A).
- Planning and Budget Organization (1989), *Annex to the Law of the First plan of Economic, Social and Cultural Development of the Islamic Republic of Iran*, Tehran: Planning and Budget Organization, Center for Economic-Social Documents and Publications (B).

- Planning and Budget Organization (1993), *annex of the second economic, social and cultural development plan of the Islamic Republic of Iran 1373-1377: objectives, basic policies, policies and executive programs: macro and sector*, Tehran : Planning and Budget Organization, Center for Economic-Social Documents and Publications.
- Planning and Budget Organization (1999), *general policies and guidelines of the third plan of economic, social and cultural development of the Islamic Republic of Iran: Annex number one of the third program bill*, Tehran: Program and Budget Organization, Center for Economic-Social Documents and Publications, (A).
- Planning and Budget Organization (1999), *plan Document: The Third Economic, Social and Cultural Development Plan of the Islamic Republic of Iran, 1379-1383, Appendix No. 2 of the Program Bill*, Tehran: Planning and Budget Organization, Center for Economic-Social Documents and Publications, (b).
- Salehi Omran, Ebrahim and Agha Mohammadi, Ali (2008), "A Study about knowledge, attitude and environmental skills of elementary school teachers in Mazandaran province", *Quarterly Journal of Education*, No 95, Fall, pp 117-91.
- Social education for the fifth grade of primary school* (1992), Tehran: Ministry of Education.
- Social education for the fifth grade of primary school* (1996), Tehran: Ministry of Education.
- Social education for the fifth grade of primary school* (2000), Tehran: Ministry of Education.
- Social education for the fifth grade of primary school* (2006), Tehran: Ministry of Education.
- Social education for the fifth grade of primary school* (2010), Tehran: Ministry of Education.
- Social studies for the third grade of guidance school* (1992), Tehran: Iran Publishing Company.
- Social studies for the third grade of guidance school* (1995), Tehran: Iran Publishing Company.
- Social studies for the third grade of guidance school* (2000), Tehran: Iran Publishing Company.
- Social studies for the third grade of guidance school* (2006), Tehran: Iran Publishing Company.
- Social studies for the third grade of guidance school* (2010), Tehran: Iran Publishing Company.
- Soleimanipour Omran, Mahbobeh and others (2013), "Environmental education and its place in the curriculum of secondary education system", *Educational Research Quarterly*, 8(34), Spring, pp. 83-102.
- Technique & Vocational Course for the third grade of middle school* (1992), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Technique & Vocational Course for the third grade of middle school* (1996), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Technique & Vocational Course for the third grade of middle school* (2000), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Technique & Vocational Course for the third grade of middle school* (2002), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Technique & Vocational Course for the third grade of middle school* (2006), Tehran: Iran textbook publishing company.
- Technique & Vocational Course for the third grade of middle school* (2010), Tehran: Iran textbook publishing company.
- The bill of the first plan of economic, social and cultural development of the Islamic Republic of Iran*, (1983), Tehran: Program and Budget Organization.

The history of environmental formal education in Iran: Environment in textbooks of the 1370s/1990s and 1380/2000s¹

Mahdi Rafatipanah Mehrabadi²

Received: 2023/09/09

Accepted: 2023/12/14

Abstract

This article uses a quantitative content analysis of fifth grade elementary school and third grade of middle school textbooks from the 1370s/1990s and 1380s/2000s in an attempt to show the contribution of the environment and its protection in textbooks and subsequently in formal education. In addition, this article tries to find out what factors influenced the thinking of curriculum planners and textbook authors. The results of the study show that only two percent of the total text content of the books deals with environmental protection. Of the threefold levels of knowledge, attitude and skills in these books, 78% are at the knowledge level. Furthermore, the largest amount of environmental data is found in books such as Geography, Experimental Science and Technology & Occupation. This could be an indication of the dominance of experimental thinking in the eyes of curriculum designers in the field of environmental education. However, it seems that in the 1380s, the textbooks paid more attention to the level of attitude, so that it increased from 2% in the 1370s to 4% in the 1380s. Moreover, in the 1380s, the dominance of experimental thinking seems to have decreased and environmentalism was included in non-experimental books such as Farsi and religious teachings. In addition, in the 1380s, textbooks paid more attention to pollution and the impact of polluting human activities on the environment than in the previous two decades.

Keywords: Environmental education, Formal education, Knowledge, Attitude, Skill, 1990s and 2000s.

---

1. DOI: 10.22051/hph.2023.44878.1680

2. Assistant professor of the institute for research and development in the humanities (SAMT), Tehran, Iran: rafatipanah@samt.ac.ir

Print ISSN: 2008-8841/ Online ISSN: 2538-3507